

loginiai žodiniai latvių *koks* sieja su lietuvių *kuoka* „lazda, pagaly su bumbulu viename gale“. Pušis, t.y. *kānka*, savo reikšme artimesnis medžio semantikai negu *kuoka*. Tačiau čia savo žodį turėtų tarti etimologijos specialistai.

Vladas Grinaveckis

Apie priebalsių derinius lietuvių kalbos žodžių šaknyse

Tiriant lietuvių kalbos pirminių vardažodžių vienskiemenių šaknų fonotaktinę struktūrą, išryškėjo kai kurios pradinių (šaknies inicialės) ir galinių (šaknies finalės) priebalsių, priklausančių tam pačiam poklasiui, derinimo tendencijos (plačiau apie tai žr. Karosienė, 1985). Šiomis pastabomis norima atkreipti dėmesį į trankiųjų pučiamųjų (*S* poklasio) priebalsių tarpusavio santykius lietuvių kalbos žodžių šaknyse.

Išanalizuota medžiaga parodė, kad vienskiemenėse vardažodinėse šaknyse dažniausiai vartojamos homogeninės trankiųjų pučiamųjų priebalsių sekos¹. Kitaip sakant, pačių produktyviųjų *S...S* tipo sekų (*/s - s/* ir */š - š/*, pvz.: *smals-ūs, skāpst-as* bei *šikšn-à, šāš-as*) inicialinės ir finalinės dalys yra dvigubai koreliuotos – pagal duslumą/skardumą bei pagal sargumą/žvarbumą. Be minėtų sekų, čia rasta ir kitokių trankiųjų pučiamųjų priebalsių derinių: */ž - s/* (pvz., *žas-ls*), */ž - ž/* (pvz., *žvaigžd-ė*), */ž - s/* (pvz., *žalzd-r-as*), */š - s/* (pvz., *šūsn-is*), */š - ž/* (pvz., *šaiž-ūs*), */s - z/* (pvz., *skūzd-ė*). Nesunku pastebėti, kad sekas, kurių nariai nesuderinti pagal sargumą/žvarbumą (*/ž - s/*, */ž - z/*, */š - s/*), sieja kitas bendras dėsningumas: šaknies inicialėi priklausantis priebalsis yra alveolinės artikuliacijos (žvarbusis), o finalės priebalsis – dantinės artikuliacijos (sargusis). Atvirkščia tvarka vienskiemenėse vardažodinėse šaknyse nebuvo aptikta. Todėl parūpo patikrinti, ar galioja šis dėsnis ir kitose – pirmiausia daugiaskiemenėse vardažodinėse – šaknyse.

Nors dviskiemenėse šaknyse teoriškai galėtų būti vartojamos ne tik dvinarės (*S...S*), bet ir trinarės (*S...S...S*) trankiųjų pučiamųjų priebalsių sekos, o triskiemenėse šaknyse – netgi keturnariai (*S...S...S...S*) jų deriniai, tačiau analizuojamoje medžiagoje tokių pavyzdžių nebuvo rasta. Triskiemenėse vardažodžių šaknyse *S* poklasio priebalsių derinių apskritai nepasitaikė, dviskiemenėse šaknyse realizuotos tokios *S...S* tipo sekos: */š - š/* (pvz.: *šešėl-is, šermūknšn-is, lašiš-à*), */s - s/* (pvz., *sėser-ī*), */s - z/* (pvz., *strāzdan-a*), */ž - ž/* (pvz., *žležiŗb-a*), */ž - s/* (pvz., *priežast-ls*), */ž - š/* (pvz., *žebenkst-ls*). Taigi dviskiemenėse šaknyse vartojami iš esmės tie patys trankiųjų pučiamųjų priebalsių deriniai kaip ir vienskiemenėse šaknyse. Sujungę abi vardažodinių šaknų grupes į vieną, gauname tokią kalbamų sekų dažnumo eilę²:

1. */š - š/* 21×
2. */s - s/* 19×

¹ Kaip empirinė medžiaga buvo panaudotos pirminių vardažodžių ir veiksmožodžių, pateiktų „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (V., 1993), šaknys. Nebuvo atsižvelgta į tarminę ir termininę leksiką bei internacionalizmus.

² Skaitmuo prie sekos rodo šaknų, kuriose rastas kalbamasis derinys, kiekį.

3. /ž – s/ 5 ×
4. /ž – ž/ 4 ×
5. /s – z/ 3 ×
6. /ž – z/ 2 ×
7. /š – s/ 2 ×
8. /š – ž/ 2 ×
9. /ž – š/ 1 ×

Kaip matome, lietuvių kalboje nėra vardažodinių šaknų, kuriose sargusis pučiamasis priebalsis eitų prieš žvarbuij. Kalbos istorijos faktai rodo, kad seniau vartotos tokio tipo sekos (/s – š/, /s – ž/) išnyko dėl lietuvių kalbai būdingos distancinės regresyvinės asimiliacijos S...Š > Š...Š, pvz.: *šeš-l* < **seš-l*, *šaiž-iūs* < **saiž-iūs*, *švižė-ias* < **svižė-ias*, *šėšur-as* < **sėšur-as* (žr. Zinkevičius, 1980, 143; Girdenis, 1980, 40)³. Taigi žvarbusis priebalsis, einantis antruoju S...S tipo sekos nariu, suponuoja pirmąjį sekos narį, atstovaujama žvarbiojo priebalsio, o sargusis priebalsis pirmojoje sekos pozicijoje – sargųjį pučiamąjį priebalsį, einantį už jo. Galima formuluoti griežtą implikaciją: (Š₂ poz. ⊃ Š₁ poz.) ≡ (Š₁ poz. ⊃ Š₂ poz.), o sekas /s – š/, /s – ž/, /z – š/, /z – ž/ dabartinės lietuvių kalbos šaknyse reikia laikyti teoriškai neleistinomis.

Tokią išvadą gražiai – be jokių išimčių – remia ir lietuvių kalbos veiksmožodžių šaknys. Trankiųjų pučiamųjų priebalsių deriniai, vartojami veiksmožodinėse šaknyse, yra⁴:

1. /š – š/ 21 × (pvz.: *šepš-ėti*, *švirks-ti*, *šiauš-ti*)
2. /š – ž/ 9 × (pvz.: *šnišk-ėti*, *šaz-ėti*, *šiauš-ti*)
3. /z – z/ 4 × (pvz., *ziž-ti*)
4. /ž – s/ 3 × (pvz., *žags-ėti*)
5. /s – s/ 2 × (pvz., *skels-ti*).

Palyginus veiksmožodžių ir vardažodžių šaknų trankiųjų pučiamųjų priebalsių sekas, matyti, kad jų modeliai visiškai vienodi. Skiriasi tik kai kurių konkrečių sekų vartojimo dažnumas. Pavyzdžiui, deriniai /ž – ž/, /s – z/, /ž – z/, /š – š/, /š – s/ neaptikti veiksmožodinėse šaknyse, o seka /z – z/ nerasta vardažodžių šaknyse. Nė vienoje šaknų grupėje nepasitaikė sekos /ž – z/ ir /z – s/, nors jas vartoti lietuvių kalbos šakninės morfomos fonotaktikos taisyklės nedraudžia. Tai – teoriškai galimi, tačiau nerealizuoti šaknys trankiųjų pučiamųjų priebalsių distanciniai junginiai. Vadinasi, dėsnis (Š₂ poz. ⊃ Š₁ poz.) ≡ (Š₁ poz. ⊃ Š₂ poz.) lietuvių kalbos žodžių šaknyse yra universalus, jam paklūsta netgi garsažodžiai. Todėl S...Š tipo priebalsių derinius galima laikyti lietuvių kalbos šakninių morfų neigiamais ribų signalais, arba kitais žodžiais, S...Š tipo prie-

³ Tarnėse ši asimiliacija gyva ir šiandien (plg. Zinkevičius, 1966, 171; 1980, 143).

⁴ Įdomu, kad daugelis veiksmožodžių, turinčių šaknyje S...Š tipo derinius, priklauso fonetiškai motyvuotų žodžių grupėi – garsažodžiams, pvz.: *šaz-ėti*, *šnišk-ėti*, *ziž-ti*, *šiauš-ti*.

balsių sekos lietuvių kalboje visada implikuoja morfemų ribą, taigi jos atlieka kulminatyvinę ir delimitatyvinę funkciją.

Vida Karosienė

LITERATŪRA

- Girdenis A., 1980, Žemaičių džiukavimas: dabartinė padėtis ir istorija. – Baltistica, t. 16 (1), 32-44.
Karosienė V., 1985, Pradinių ir galinių priebalsių derinimas viensieninėse vardažodžių šaknyse. – Kalbotyra, t. 36 (1), 18-31.
Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija. Vilnius: Mintis.
Zinkevičius Z., 1980, Lietuvių kalbos istorinė gramatika. T. 1. Vilnius: Moksas.

Veiksmažodis *rūpti*, *rūpa* „skobti“

Veiksmažodis *rūpti* A. Juškos žodyne pateikiamas paprastas ir sangražinis (abu pailiustruoti pavyzdžiais): *Rūpti*, *-pu*, *-piaū* *Al.* „wydrażyć (skobti, drožti)“ (*sunku kol i š-rup si klumpes*) ir *rūptis*, *-puos*, *-piaus* „lešć z wozu (lipti iš vežimo)“ (*Lauk kol rup t j i s s i r u p s l i g o n i s i š v e ž i m o t . y . i š l i p s , v . l i p t j*). Abi šios formos žinomos iš ne-spausdintosios žodyno dalies, kurioje tekstas nėra galutinai sutvarkytas, daug braukymų, užrašymų viršuje ir pan. Todėl surasti šiuos žodžius ne taip jau paprasta, jie mažai žinomi tyrinėtojams. Ir aptariamasis veiksmažodis *rūpti* yra užrašytas nelabai aiškiai, ne pačioje eilutėje, o virš jos. Apie jį neužsimenama nei E. Fraenkeliu etimologiniame žodyne, nei K. Būgos raštuose, jis nenurodytas ir LKŽ.

Veiksmažodis *rūpti*, *-a* sietinas su šakniniais *ia*-kameniais *raūpti* ir *ruōpti* „kasti, duobti, skobti“, *ruōpnis* „ropštis“, intarpiniais *rūpti* „darytis nelygiam“, la. *rupt* „skilti, irti“ (: *raupyti* „urbti“, *rūpėti*, *rupūs*, la. *rūpēt* „sukelti rūpesčių“, *rup(j)š* „rupus“ ir kt.) ir kildintinas iš balt. **reup-* / **rup-* „skobti, drožti“ / „grubti, skilti, irti“. Baltiškus veiksmažodžius galima sugretinti su s. isl. *rūfa*, ags. *reofan* „laužti, draskyti“, lot. *rumpo*, *rūpi*, 3 „laužti“, skr. *rūpyati* „dryska“, caus. *ropayati* „drasko“ ir kt.

Šaknis **reup-* / **rup-* kildintina iš bazinės šaknies **reu-* / **ru-* „rauti, rausti“, plg. lie. *rūti*, la. *raūt*, s.sl. *ryjō*, *ryti* „rausti“, *рѣѡ*, *-atb* „rauti“, lot. *ruo*, *-ere* „griauti, draskyti, rausti“, s. isl. *rýja* „pešti (vilna)“, skr. *rāvate* „daužo, trupina“, žr. IEW 868, LEW 709. Ši šaknis giminiškose kalbose išplėsta įvairiais priebalsiais. Be išplėtinio *p*, dar gali būti *b* (plg. lie. *rūbti*, *-a*, *raūbti*, *-ia*, *ruōbti*, *-ia*, „kasti, rausti, ruopti“, *ruōbtis* „ropštis, skverb-tis“, *riuōbti* „gremžti, skaptuoti“, *rūbti*, *ruūba* „grubti, darytis nelygiam“, la. *rubināt* „graužti, krapštyti“, got. *raupjan*, s. angl. *a-riēpan* „rauti, draskyti“, oset. *rūvyn* / *rovun* „ravėti“, lot. *rubus* „gervuogė“), *k* (lie. *rūkti*, *rūkti*, skr. *luīcati* „rauna, aižo“, gr. ὀρυττω „rausiu, kasu“), *s* (lie. *rūsti*, *-a* „coire“, *raūsti*, *-ia*, la. *raust* „rausti“), *d*, *dh* ir kt, plg. Pokorny IEW 869–871. Kai kurios išplėtos šaknys galėjo susidaryti dar bendroje epochoje, kai kurios - jau kalboms išsiskyrus (tai nustatyti nėra lengva). Etimologiniuose žodynuose jos dažniausiai pateikiamos kaip bendras paveldas.

Reikšmės „rauti, pešti“, „rausti“, „kasti“, „drožti, skaptuoti“, „daužyti, griauti“ / „darytis nelygiam, grublėtam“, „trupėti, irti“ tarp savęs gražiai dera, plg. A. Kaukienė